

KİTAP TAHLİLİ

Mübeccel B. KIRAY, «Örgütlemeyen Kent»,

İzmir'de İş Hayatının ve Yerleşme Düzeni,
Sosyal Bilimler Derneği Yayınları A-I, Ankara 1972.

Prof. Dr. Nermin ABADAN - UNAT

Türkiye'nin henüz çok genç sayılan ampirik sosyal bilim araştırmalar alanına bir seri çok ilginç araştırma sonuç ve yorumları sunan halkalı yapıt, kuşkusuz kısaca «İzmir projesi» olarak nitelendirilen kapsamlı bir alan araştırmasıdır. 1967-1968 yılında Ford Vakfının Türk Sosyal Bilimler Derneğine cömert bağışlarda bulunmak suretile başlatmış bulunduğu ve proje o sırada SBF'de görevli bulunan Prof. Dr. Şerif Mardin'in başkanlığında çeşitli üniversite ve disiplinlere bağlı bulunan araştırmaları bir araya getirmişti. Amaç, bu proje yardımı ile İzmir şehri ve şehrin bugünkü durumunu olduğu kadar tarihî gelişmesini, ilgili sosyal ve ekonomik endikatörler gözönünde tutularak bu kentin fizikî ve coğrafî çevresini insanlararası ilişkileri çeşitli yönleri ile ele almak, sosyal değişme ve gelişme ile birlikte kurumlardaki gelişmeyi ve örgütlemeyi incelemektir. İzmir araştırmalarının bir kısmını anket ve örneklem tekniği bakımından bağlantılı olmakla beraber, bir kısmı da bağımsızdır. Ampirik araştırmaların önemli bir kısmı şehrin çekirdeğinde yapılan bir örnekleme dayanmaktadır. Seçim listelerinden 8 bin kişilik bir grup, rastlantılı olarak seçilmiş, ilk bilgileri verecek anket onlara uygulanmış, belirli konulara yönelmiş daha ayrıntılı anketler için bu ana örnekten 2 bin ve bin kişilik alt örnekler seçilmiştir.

Bu preje çerçevesinde bugüne dek yayınlanmış bulunan monografilerden¹ Mübeccel B. Kıray'ın «Örgütlemeyen Kent, İzmir'de

1) I — Oğuz Arı, İzmir'de Kitle Haberleşmesi

İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni» başlıklı araştırması üzerinde etraflıca durmak istiyoruz. Türkiye'de şehir sosyolojisinin çeşitli görünümünü daha önceki amprik araştırmalarında² ele alınmış olan Mübeccel B. Kıray, bu araştırmasında hızla büyüyen bir kısım Türk kentlerinde göze çarpan ikili kentsel yapının nedenlerini ortaya çıkarmağa çalışmıştır. Kıray'a göre Türkiye'nin kentleri 19. yüzyılda sanayi öncesi iş hayatı düzeninin, hızla genişleyen, ileri teknoloji Batı ekonomik düzeni ile karşılaşması amacıyla kendine özgü özellikler doğurmuştur. Buralarda, yoğun ve karışık bir dış ticaret ve bunun kontrol mekanizmaları ile eski yersel iç yapısı ve kontrol mekanizmaları yan yana yaşayan yeni bir çift yapı oluşturmuştur. Kıray işte bu sorunu iki düzeyde araştırmıştır. Kitabın birinci kısmında sorunun tarihsel bir görünüm içinde ve tasvir edici (descriptif) bir yöntem yardımı ile ele almış, ikinci kısımda ise Kıray, amprik araştırma yöntemleri, özellikle anketler yardımı ile modernleşmenin derecesini saptamağa çalışmıştır. Kıray'ın haklı olarak belirttiği gibi bugüne dek sosyal değişme araştırmalarında teknolojik değişmelerden, değer değişmelerine kadar pek çok yön üzerinde durulmuşsa da özellikle iş hayatının modernleşmesinde örgütlenme ve örgütün uzmanlaşma ve giriftlilik derecesi üzerinde pek durumamıştır. Kıray ikinci kısımda işte bu soruna öncelik tanımış bulunuyor.

Yapıtın birinci ve ikinci bölümünde çeşitli tarihî kaynaklar ve bir ölçüde kişisel görüşmeler yardımı ile sanayi öncesi İzmir'in yerleşme biçimi ortaya çıkarılmış bulunmaktadır.

Kanımızca konuyu yepyeni bir ele alış biçimi İzmir kentinin içinde bulunduğu Ege bölgesindeki ekonomik yapısının içindeki

Sosyal Bilimler Derneği Yayınları A-2, Ankara 1972
Sh. 87.

II — Emre Kongar, **İzmir'de Kentsel Aile**,
Sosyal Bilimler Derneği Yayınları : A-3 Ankara 1972,
Sh. 80.

III — Ruşen Keleş, **İzmir Mahalleleri**,
(Bir Tipleştirme Örneği)
Sosyal Bilimler Derneği Yayınları : A-4, Ankara 1972,
Sh. 40.

IV — Çiğdem Kâğıtçıbaşı, **Sosyal Değişmenin Psikolojik Boyutları**,
(İzmir Lise Öğrencileri Üzerinde Bir İnceleme)
Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara 1972, Sh.
193.

2) Mübeccel Belik Kıray, **Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası**,
DPT Yayını, Ankara 1969, Sh. 256.

yerleştirme biçimi, (Şekil : 2) ile kentin mekânsal yapısının tahlili sırasında iç limandaki denizin doldurulması suretile elde edilen toprakların hangi amaçlara hizmet ettiği yolundaki yorumlarda yatmaktadır. (Şekil : 3 ve 7).

Kıray'ın açıklamalarından anlıyoruz ki tarımsal olan ve olmayan ürünlerin nihaî dağıtım, koordinasyon ve tahsis biçimleri önceleri Osmanlılarda bölge merkezi olan Manisa'da yürütülüyordu. Bu devrede İzmir şehrinin ticaret ve zanaat vergileri İstanbul'a iletilyordu. Bu bölge yapısı 19 cu yüzyıldan sonra yani bir düzene tâbi oldu. Artan bir dış ticaret ve bu cins ticaretle gelen sosyal örgütler ve guruplar, eski sistemi bozmuşlardır.

Bu durum özellikle 19 cu yüzyılda daha büyük bir açıklık kazandı. Çünkü Avrupa'nın yeni genişleyen endüstri nüfusu Ege bölgesinin çeşitli vadilerinde üretilen tarımsal ürünlerine giderek talep oldu. Bu arada Osmanlı devleti idarî denetimini daha sağlama bağlamak amacı ile İzmir'i Saruhan sancağından çıkarıp, önceleri Aydın'a bağladı, nihayet 1851'de İzmir'i il merkezi olarak ilân etti. Bu arada İzmir'de zanaat ürünleri kaybolmakta, tarımsal ürünlerden sağlanan artık ürün ise yeni bir kontrol çevresine geçmekte olduğu görülmektedir. Bu yeni kontrol çevresi ise tarımsal ürünlerinin ihracatını hızlandırmak için teknoloji ayak uyduramadığı yerlerde deve kervanlarını örgütlendirmek gibi tedbirlere de başvurmuştur. (Sh. 13-15) Kıray bu kısımda yeni bir teknoloji = tren ile ilkel bir yersel örgüt ve ilişki = deve kervan şirketlerinin nasıl ahenkli bir sembiyoz içinde yaşayabildiklerini çok ilginç bir biçimde nakletmektedir. Bazen şekilde haberleşme alanında nasıl yeni tipte bir «mültezim»in ortaya çıktığı da belirtilmektedir. Bu arada hızlı artan nüfus karşısında merkezî iş mıntıkasının genişleme tarzı, özellikle rıhtım ve demiryolları şirketlerinin İzmir'deki en üst idarecilerinin Kemer deresi vadisi içinde daha sonra Buca adını alan bir banliyöde büyük farklar içersinde Avrupa'daki malikâne usulü evlere yerleşmeleri, merkez ile Buca arasında işleyen banliyö treninin hiçbir istasyonda durmaması ve bilet kesmemesi; benzer bir durumun Bornova denilen banliyöde cereyan etmesi, salt yerleşme açısından Avrupa kapitalizminin Türkiye'deki temsilcilerinin kendileri için elde ettikleri ayrıcalıklı durumun açıkça doğrulayan kentlerde 1861'de önce Fransız - Belçika şirketinin kıyıyı doldurarak «kordon» ve «gümrük» rıhtımını inşa etmesi, bu arada «kordon» arsalarından büyük kârlar sağlaması, daha sonraları diğer yabancı şirketlerin aynı yöntemi benimsemeleri İzmir şehrinin yarı-koloni döneminde nasıl yabancı şirketlerin

elile geliştirildiğinin bir kez daha ortaya koymaktadır. İzmir'in tarih içindeki ekonomik ve sosyal gelişmesini değişen ekonomik koşulların ışığı altında işlenen birinci kısım aslında tek başına bir inceleme konusu teşkil etmektedir. İlk bakışta ikinci kısımdan kopuk görünmesi yanıltıcıdır, zira şehrin üçyüz yıl içindeki gelişimi bilinmedikçe yirminci yüzyılda hâla bürokratik ölçülere göre «az gelişmiş» olarak kalmasının nedenleri ancak bu tarihî analiz yardımı ile aydınlanmaktadır.

Yazar kitabın ikinci kısmını oluşturan III + IV cü bölümde kent olarak İzmir'in son elli yıl içersinde ne ölçüde bir farklılaşma ve uzmanlaşmaya uğradığını tesbite çalışmaktadır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in metropoliten bölgesi onyedil ilçeyi, şehir olarak da bir kısım kırsal bölgeleri kapsamaktadır. 1965 sayımlarına göre nüfusu 618.324 i bulan İzmir sektör olarak şu dağılımı göstermektedir. % 12 tarım, % 25 endüstri, % 63 hizmetler. Kıray önemli sayıda artmış bulunan denetim ve yönetim görevlerin ne ölçüde bürokrasi niteliği bürünmüş olduğu sorununu ortaya atmaktadır, çünkü gerçek bir endüstrileşme süreci ancak belli ölçüde girift ve karmaşık bürokratik yapıtların ortaya çıkması ile mümkün olmaktadır.

Bu alanda yaptığı tesbitler şu önemli unsurları ortaya çıkartmaktadır :

- a) Toptancı ticaret ve tarımsal ürüne dayalı yoğun dış ticaret, bugün de hemen hemen 19 cu yüzyılda olduğu gibi kalmıştır
- b) Endüstri, imalat ve bankacılık armıştır,
- c) Ulaşım ve haberleşme alanında yeni yoğunluk alanları belirlemiştir. (Telefon, telgraf gibi).
- d) İsportacı ve ayak satıcıların sayıca çok fazla artmasına karşılık, bu grup hiç uzmanlaşıp, örgütlenmemiştir.
- e) Küçük imalatçıyı temsil eden «esnaf», aslında büyük fabrika üretimi ile rekabet etmek suretiyle kaynakların kullanılmasında belirli bir tarzda israfa sebep olmaktadır.
- f) Ticaret ve sanayi odasına kayıtlı 5.000 i aşkın işyerinden aslında tüccarların hiç değilse dörtte birini, imalatçıların ise yarısı yakınına esnaf ve küçük imalatçı olarak tasnif etmek gerekir.

Kıray'ın ikinci bölümde üzerinde en fazla durduğu modernleşmenin göstergesi olarak örgütlenmenin zayıflığı özellikle bu alanda

göze çarpmaktadır : Ticaret ve sanayi odalarına kayıtlı olanlardan % 50,5 tek bir idareci kullanmaktadır, 25 kişiden fazla idareci bulunan işyeri oranı sadece % 5,1 dir; işyerlerinin % 40 ı hiç kalifiye işçi kullanmamakta; işyerlerinin sadece % 13 ü sanat okulu mezunu istihdam etmekte; üniversite mezunu istihdam etmeyen işyerlerinin oranı ise % 72,6 yı bulmaktadır.

Kıray daha çok tarıma dayalı yeni endüstri hayatının günümüz İzmir'in mekân içinde yerleşmesine nasıl etki yaptığını belirttikten sonra şu belli başlı sonuçlara ulaşmaktadır :

— İzmir 19 cu yüzyılın sonunda her yönden yeni bir aşamaya ulaşmıştır. Şukadar ki tarımsal üründe ürün değiştiği halde teknoloji ve yerleşme biçimi (dağınık, izole köyler) değişmediği için akıtımı temin ve devam ettiren örgütler (ticaret şirketleri, sigortalar, bankalar, demiryolu, rıhtım şirketleri) ulaşım ve haberleşmenin etkinliğini arttırmak için eski teknoloji ve ilişkelerin bir kısmı yeni uyumlar yapmış ve yeni tampon roller edinmişlerdir. Bu niteliği ile İzmir tek hâkim parazit (primary city) şehir niteliğini temsil ediyordu.

— Cumhuriyet döneminden bu yana İzmir bu paraziter niteliğinden sıyrılmış, bu arada küçük zanaatkâr imalâtçı ile küçük ticaret önemini kaybetmiş, şukadar ki sınırlı bir örgütlü endüstrileşme sebebiyle İzmir bu halile az gelişmiş bir büyük kentin tüm özelliklerini yansıtmaktadır.

Kıray'ın araştırması şehirciler olduğu kadar sosyologlar için de çok önemli yeni öğeler getirmiş bulunmaktadır. Kapitalizmin güç kazanması ve aynı ekonominin yerini malî bir ekonomiye bırakması ile gelişmiş bürokrasilerin türeyeceğini «ideal tip» adı altında zihinsel bir imge olarak işlemiş olan M. Weber'in teorisi bu örnek olayda belli bir noktadan sonra neden işlevsel olmadığını ve değer yargıların rolünün önemsiz ve etkisiz olduğunu ortaya koymaktadır. Zira girift ve yüksek düzeyli bir iş hayatı yaratan tayin edici unsurlar her yerde : teknoloji-üretim-artık ürün miktarı-kontrol ilişkisidir. İzmir'de ticaretin hâla endüstriye kıyasla ağır basması, ulusal düzeyin çok üstünde birey başına gelir ve eğitim görmüş nüfusa sahip olmasına rağmen neden «örgütlemeyen bir kent», başka bir deyimle neden daha fazla sürekli yeni işyerleri yaratmamakta olduğunu ikna edici biçimde ortaya koymaktadır.

Kıray bugüne dek yayınlamış olduğu tüm yapıtlarında Türkiye'nin sosyo-ekonomik yapısı ile kentleşme sorunları üzerinde durmuş olan bir sosyal bilimcidir. «Ereğli - Bir Karadeniz Sahili Ka-

sabası» adlı ilk amprik araştırmasında endüstrileşmeden önceki bir kent ve çevresinde otorite ilişkileri ve tarımsal ekonomiden modernleşmeye geçişi sağlayan tampon kurumları ortaya koymuştur. «Yedi yerleşme noktasında turizmle ilgili sosyal yapı analizi» (1969)³ adlı analizinde Ege'nin çeşitli turistik kasabalarının yapısından hareketle ne yönde farklı tutum ve değer yargıları geliştirdiklerini ortaya koymuştur. Adana çevresinde seçtiği dört köyde tarımsal ekonomi alanında yapılan modernleşme çabaları sonucunda neden ilgili köy halkı yerine başka sosyal gruplarının daha çok yararlandıklarını kanıtladığı «Gelişmeye engel olan toplumsal tabakalaşma» (1970)⁴ başlıklı ingiliz dilinde yayınladığı amprik araştırma yine köy/kentin yapısal karakterini belirtmeğe yaramaktadır.

Görülüyor ki M.B. Kıray, Türk şehir sosyolojisi alanında köklü bir mevki işgal etmektedir. Değişik görüş açılarından yürüttüğü amprik araştırmaları onunun sabırlı, azimli ve sürekli bir düşünceye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İleriki araştırmalarında toplumsal ve siyasal sosyalizasyon süreci çerçevesinde yerel ve ulusal seçimlerle baskı gruplarının kentlerin yapısına yaptıkları etki ile de meşgul olacağını ümit etmek isteriz.

3) Mübeccel Kıray, **Yedi Yerleşme Noktasında Turizmle İlgili Sosyal Yapı Analizi**,
Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Yayını No. 2, Ankara 1969, Sh. 141.

4) Jan Hinderink +
Mübeccel B. Kıray, **Social Stratification as an Obstacle to Development**,
A Study of Four Turkish Villages.
Praeger Publisher, New York 1970, Sh. 248.